

Anna Sylwia Czyż

<https://orcid.org/0000-0001-7923-1204>

Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego

O inwestycjach budowlanych Wazów w Wilnie

Zarys treści

Artykuł traktuje o budowlach Wazów w Wilnie w kontekście nie tyle architektonicznym, ile treści ideowych. Waga inwestycji Wazów wynikała z tradycji jagiellońskiej opieki nad miastem oraz miejsca, jakie Wilno zajmowało w Rzeczypospolitej.

Abstract

The article deals with the Vasa buildings in Vilnius not in the context of their architecture but their ideological content. The importance of the Vasa investments resulted from the Jagiellonian tradition of taking care of the city and the place that Vilnius occupied in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Słowa kluczowe: Wazowie, Wilno, XVII w., architektura

Keywords: the Vasas, Vilnius, seventeenth century, architecture

Aktywność dynastii Wazów na niwie artystycznej od dawna interesuje badaczy sztuki nowożytnej. Jednak o ile inwestycje artystyczne Zygmunta III i jego synów w najważniejszych centrach politycznych Korony są dość dobrze rozpoznane, o tyle podejmowane w stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego nie były dotąd szerzej rozpatrywane, poza fundacją kaplicy św. Kazimierza przy tamtejszej katedrze. Przeszkodą jest niewątpliwie niezachowana tkanka zabytkowa oraz skąpość źródeł pisanych i ikonograficznych. Niemniej analizując dawną strukturę materialną miasta oraz archiwalia, można zaryzykować twierdzenie, że tak jak istniało Wilno ostatnich Jagiellonów, tak istniało też Wilno Wazów.

Owe porównanie do Wilna Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta, ale też biskupa Jana z Książąt Litewskich, Anny Jagiellonki oraz Bony, nie jest przypadkowe, pomimo przesuwania się politycznych ośrodków ku centrum Rzeczypospolitej. Tak jak ostatni Jagiellonowie pozostawali w stolicy Wielkiego Księstwa

Litewskiego swój ślad, przemieniając ją w prężny renesansowy ośrodek artystyczny i kulturalno-naukowy¹, tak inwestycje Wazów – „Nowych Jagiellonów” – były oddziedziczoną tradycją zainteresowania Wilnem jako matecznikiem dynastii, stanowiąc jasny komunikat o polityczno-religijnym charakterze, wyraźnie odciśkającym piętno na obliczu miasta. Prestiż koligacji z Jagiellonami po kądzieli oraz waga propagandowa owych związków nie była bowiem obojętna ani dla Zygmunta III, ani dla jego następców².

Co naturalne, wzorem swych poprzedników, Zygmunt III szczególną uwagę poświęcał zamkowi i katedrze, dążąc do jeszcze mocniejszego ich ideowego połączenia. Było to nie tyle kontrreformacyjne wyakcentowanie jedności władzy duchowej i świeckiej, jak uważa Andrzej Józef Baranowski³, ile przede wszystkim wskazanie na źródło uprzywilejowania monarchy, a więc sięgnięcie do idei wywodzącej się jeszcze ze średniowiecznego postrzegania władcy, także w kontekście *ornamenta regia*. Należały do nich nie tylko insygnia, obrzędy i rytuały, ale także fundacje, w tym sakralne, *ad laudem principium et patriae*⁴.

Inwestycje budowlane przy zamku⁵ podjęto w 1613 r. (zasadnicza przebudowa miała miejsce w latach 1624–1631), tak jak na wzgórzu wawelskim, w konsekwencji

¹ Mowa o inwestycjach związanych z wieloetapowym przekształcaniem zamku wielkksiążęcego w renesansową rezydencję, przebudowie katedry i fundowaniu do niej nagrobków członków rodu Jagiellonów (np. pomnik Witolda fundacji Bony, Aleksandra Jagiellończyka hipotetycznie łączony z Zygmuntem Starym), kreacji mauzoleum żon Zygmunta Augusta, docelowo zapewne też i jego samego, a także zorganizowanie ogrodów i warsztatów wykorzystujących pracę koła wodnego na Puzkarni; więcej na ten temat zob. H. Kozakiewiczówna, *Z działalności budowlanej Zygmunta Augusta (kościół św. Anny – św. Barbary na dolnym zamku wileńskim)*, „Biuletyn Historii Sztuki” 30, 1968, nr 4, s. 436–444; R. Kunkel, *Renesansowa katedra płocka i jej twórca Bernardinus de Gianotis*, „Biuletyn Historii Sztuki” 49, 1987, nr 3/4, s. 227–250; M. Paknys, *Paslaptingojo Antakalnio riterio antkapis*, „Naujasis Židynys-Aidai” 15, 2005, nr 5, s. 173–179; M. Wardzyński, *Analiza materiałowa zabytków małej architektury i rzeźby kamiennej z XVI i początku XVII wieku w Wilnie i w Nieświeżu*, w: *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 6, red. A. Betlej, P. Krasny, współpr. J. Wolańska, M. Biernat, Kraków 2006, s. 187–224; V. Dolinskas, *Rezydencje monarsze w stołecznym Wilnie oraz w innych miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Władza i architektura. Rezydencje monarchów i siedziby władz państwowych w Europie – formy i funkcje (XV–XXI w.). Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej PRE w Zamku Królewskim w Warszawie, 9–11 kwietnia 2014*, red. A. Czarniecka, P. Deles, A. Sołtys, Warszawa 2016, s. 176–178.

² J.A. Chrościcki, *Sztuka i polityka. Funkcje propagandy sztuki w epoce Wazów 1587–1668*, Warszawa 1983, s. 35–36, 39–40, 46.

³ A.J. Baranowski, *Między Rzymem a Wilnem. Magnackie fundacje sakralne w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach kontrreformacji na tle polityki dynastycznej w Europie Środkowej*, Warszawa 2006, s. 243.

⁴ A. Gieysztor, *Władza: symbole i rytuały*, red. P. Mrozowski, P. Tyszka, P. Węcowski, Warszawa 2016, s. 21–28, 123–126, 136.

⁵ Zamek wielkksiążęcy w Wilnie składa się z dwóch części: górnej i dolnej. W okresie nowożytnym Zamek Górny pełnił wyłącznie funkcje militarne, a Zamek Dolny mieszkalno-reprezentacyjne. W niniejszym tekście ilekroć mowa o zamku chodzi o Zamek Dolny. Przy tym nigdy nie zyskał

zniszczeń na skutek pożaru (1610 r.). Jednak ani dokładnej chronologii, ani zakresu prac nie udało się do tej pory ustalić, choć pewne jest, że nadzorował je Piotr Nonhard – horodniczy wileński i rzutki przedsiębiorca budowlany, a czynna była przy nich ekipa, która następnie zajmowała się dekoracją kaplicy św. Kazimierza, a więc m.in. kamieniarze Jan Philippijn Wallon z Królewca, Wilhelm Pohl czynny wcześniej w Elblągu, Antoni Massner, a przede wszystkim bracia Tencallowie, z których Konstantego słusznie uznaje się za jednego z najwybitniejszych architektów czasów wazowskich⁶.

Podczas przebudowy prowadzonej za Zygmunta III, kontynuowanej w latach 1640–1644 przez Władysława IV, wzmocniono obrys zamku, scalając renesansowe skrzydła m.in. przez dodanie trzeciej kondygnacji i wysokiej attyki (zob. il. 1). Dzięki temu nie tylko zwiększono powierzchnię budynku, ale wyraźnie zmonumentalizowano jego nieregularną bryłę, lepiej odtąd wyeksponowaną od strony Wilna.

Szczególną uwagę poświęcono stronie południowej, a więc tej od miasta, gdzie zorganizowano paradną bramę połączoną z ceremonialną wileńską *via regia*⁷, ale też

---

on jednorodnej, dziedzicznej zabudowy, znanej z Krakowa i Warszawy. W XVII w. jego najważniejsza część miała kształt litery U i otwierała się na kolejne dziedzińce, których w sumie było cztery; zob. plan Wilna Georga Maxa von Fürstenhoffa z 1737 r.; *Vilniaus miesto planai*, red. B.R. Vitkauskienė, Vilnius 2016, s. 36, 39.

⁶ M. Paknys, *Akmentasiai Vilniuje iki XVII a. vidurio*, „Dailė LDK miestuose: poreikiai ir užsakymai” 2, 2006, s. 36–44; B.R. Vitkauskienė, *Karaliaus Zigmanto Vazos užsakymai Vilniaus Žemutinėje pilyje*, „Dailės istorijos studijos. Kultūros, filosofijos ir meno institutas” 2, 2006, s. 48–49, 52, 54–55; *eadem*, *XVI–XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai. Istoriniai šaltiniai*, w: *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje. 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos*, red. R. Ragauskienė, Vilnius 2006, s. 110–113. Prace podjęto z pewnym opóźnieniem, gdyż w latach 1609–1612 Zygmunt III zajmowała wyprawa na Smoleńsk. Ponadto w 1613 r. doszło do zmian na stanowiskach architektów królewskich, z pozostawieniem Giovanniego Battisty Trevana i pozyskaniem Mattea Castella. W tym kontekście należy zauważyć, że nadal nierozwiązaną kwestią pozostaje autorstwo przebudowy zamku. Znane źródła nie wymieniają żadnego z powyżej wzmiankowanych, a Konstanty Tencalla pojawił się w Wilnie dopiero w grudniu 1623 r., a więc już po rozpoczęciu robót. Czasami wskazuje się na Wilhelma Pohla, ale biorąc pod uwagę dzieje przebudowy zamków na Wawelu i w Warszawie, wydaje się być on jedynie wykonawcą planów architekta królewskiego; *The History and Collections of the Palace of the Grand Dukes of Lithuania*, red. D. Avižinis, V. Dolinskas, E. Striškienė, Vilnius 2010, s. 22; V. Dolinskas, *op. cit.*, s. 179.

⁷ *Via regia* rozpoczynała się przy Bramie Rudnickiej, następnie prowadziła na plac przed ratuszem, dalej ul. Wielką i Zamkową. Druga droga ceremonialna wiodła od strony traktu lidzkiego i rozpoczynała się przed Ostrą Bramą, gdzie zwyczajowo od połowy XVII w. witano obejmujących urząd wojewodów i biskupów. Dalej prowadziła ul. Ostrobramską do placu przed ratuszem, łącząc się z *via regia*. Czasami uroczystości, w zależności od wybranej bramy, mogły rozpoczynać się albo przy kościele św. Stefana, albo przy kościele św. św. Józefa i Nikodema. Ulica Zamkowa wychodziła wprost na wieżę zamkową, a potem na wazowską, ceremonialną bramę, stanowiąc logiczne zamknięcie *via regia*; J. Maroszek, *Ulice Wilna w XIV–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 47, 1999, nr 1–2, s. 171–175; G. Zujienė, *Ceremonial ingresu biskupów wileńskich w XVII–XVIII wieku*, tłum. B. Dwilewicz, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka” 13, 2006, nr 1, s. 66–68.

Il. 1. Jan Rustem, *Widok części katedry wileńskiej i fasady zamku*, 1802 r., Muzeum Narodowe w Krakowie, Muzeum Książąt Czartoryskich; Archiwum Fotograficzne Muzeum Narodowego w Krakowie

dwie wieżowe klatki schodowe, które stanowiły odtąd dominantę w bryle, kontrowaną przez analogiczną klatkę schodową skrzydła wschodniego. W części południowej nieprzypadkowo zaplanowano też *piano nobile* z salą audiencyjną. Prywatne – ukończone do 1627 r. – apartamenty króla znalazły się w skrzydle zachodnim, a więc od strony katedry. Na pokoje królowej, zgodnie z tradycją wileńskiego pałacu Bony, przeznaczono skrzydło wschodnie.

Wnętrza zamku ozdobiono wczesnobarokowymi kominkami i uszakowymi portalami z herbem Snopek. Wykonano je m.in. z wysoko wówczas cenionych „marmurów” niderlandzkich, urozmaiconych alabastrem sprowadzonym albo z nad Mozy, albo z Anglii, uzupełnianych przez kamień małopolski. Taki też charakter miały elementy wykonane w piaskowcu, który sprowadzano m.in. z Gotlandii⁸. Wiemy ponadto, że pomieszczenia nakrywały stropy z dekoracją malarską, którą przynajmniej częściowo wykonał Flamand Christian Melich⁹. Ogrzewanie

⁸ B.R. Vitkauskienė, *Karaliaus Zigmanto Vazos...*, s. 53; *eadem*, *XVI–XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai...*, s. 113, 123–124.

⁹ *The History and Collections of the Palace...*, s. 22. Ubolewać należy, że tak mało wiemy o wileńskich malarskich zbiorach Wazów i malarskiej dekoracji budowli przez nich wznoszonych, mimo że uchodzili za znawców w tej dziedzinie. Jeśli kolekcja mistrzów europejskich i dzieła królewskich malarzy nie przepadły podczas okupacji moskiewskiej, to zostały zniszczone lub rozproszone w późniejszych czasach.

zapewniały piece o bogatej dywanowej dekoracji z herbem Wazów, ozdobione w pomieszczeniach urzędowych godłami osób sprawujących różnorodne funkcje¹⁰.

Warto podkreślić, że prace na zamku wileńskim były prowadzone w kontekście doświadczeń Zygmunta III w kreacji rezydencji właściwej dla monarszego splendoru, gdzie to, co publiczne łączyło się z tym, co prywatne. Stało się to po przebudowie zamku w Krakowie (1595–1603, ok. 1620) i w Warszawie (1599 – po 1614) i stanowiło część przemyślanych działań mających na celu nie tylko modernizację siedzib królewskich w centrach politycznych, ale też stawianie wyraźnego architektonicznego znaku – manifestacji rządów oraz konsolidacji społeczności wokół osoby monarchy spajającego terytorium kraju¹¹. W przypadku Wilna Zygmunt III łatwo powiązał też sferę rezydencjonalną z religijną i jako dziedziczny kolator katedry zorganizował przy niej sanktuarium św. Kazimierza, do którego kanonizacji walnie się przyczynił¹².

Kaplica projektu Mattea Castella lub Konstantego Tencalli ufundowana została w 1623 r. Zasadnicze prace zakończono w 1631 r., choć jeszcze w latach 40. XVII w. trwały prace dekoracyjne w jej wnętrzu, prowadzone przez Władysława IV. Budowlę postarano się usytuować po południowej stronie katedry, a więc tak jak główną bramę do zamku – od miasta (zob. il. 1). Nie było to łatwe, ponieważ działka leżąca obok kaplicy biskupa Pawła Holszańskiego została w 1612 r. przekazana biskupowi Eustachemu Wołłowiczowi, a w 1617 r. hierarcha stał się też opiekunem wspomnianej kaplicy, chcąc wystawić tam własną kaplicę grobową, obszerniejszą niż inne. W zamian za udostępnienie pustego terenu i kaplicy Holszańskiego biskup w 1623 r. otrzymał kaplicę królewską usytuowaną po północnej stronie katedry¹³.

Dotychczasowym badaczom umknęło, że usytuowanie kaplicy św. Kazimierza od południowej strony nie było przypadkowe, tak jak wysiłek włożony w pozyskanie miejsca na jej budowę. Przede wszystkim dzięki takiej lokalizacji przylegała ona do kaplicy biskupa Jana z Książąt Litewskich, a więc krewnego św. Kazimierza i samych Wazów. Poza tym włączono ją w obręb skrzydła reprezentacyjnego

¹⁰ *Ibidem*, s. 70, 77–79, 81; V. Dolinskas, *op. cit.*, s. 180.

¹¹ Na marginesie warto zadać pytanie o podmiejską siedzibę Wazów, co byłoby logicznym dopełnieniem pełnego, reprezentacyjnego programu rezydencji. W Krakowie funkcję taką pełnił zamek w Łobzowie, a w Warszawie zamek w Ujazdowie. W Wilnie był to dwór myśliwski Wierszupa na Antokolu. Wazowie, wzorem Jagiellonów, polowali też w Puszczy Rudnickiej, gdzie w Rudnikach stał kolejny dwór.

¹² Pisze o tym m.in. S. Maslauskaitė-Mażylienė, *Dzieje wizerunku św. Kazimierza od XVI do XVIII wieku. Między ikonografią a tekstem*, tłum. K. Korzeniewska, Vilnius 2013, s. 26–38.

¹³ *Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, cz. 3: *Streszczenie aktów kapituły wileńskiej*, oprac. J. Kurczewski, Wilno 1913, s. 87, 90, 97–98, 101; B.R. Vitkauskienė, *Šv. Kazimiero koplyčios fundacija, statybos ir dekoravimas XVII a. šaltinių duomenimis*, w: *Šventasis Kazimieras istorijos vyksme. Įvaizdis ir refleksija*, red. P. Subačius, Vilnius 2006, s. 32–33; *eadem*, *XVI–XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai...*, s. 115–116.

zamku i wyeksponowano od strony *via regia*. W ten sposób stała się wraz z zamkiem jej integralną częścią, stałym elementem nie tyle dekoracyjnym, ile przede wszystkim ideowym. Kaplicę połączono też gankiem z prywatnymi komnatami królewskimi, jako wyraz pobożności Zygmunta III i fakt, że postrzegano ją także jako prywatną kaplicę Wazów.

Rozwiązania te, pozostawiając na marginesie dalekie nawiązania ideowe m.in. do Escorialu (1563–1584)¹⁴, stanowiły przede wszystkim wynik doświadczeń Zygmunta III z przebudowy katedry i zamku na Wawelu (sąsiadujące ze sobą kaplice Zygmuntowska i Wazowska¹⁵ od strony rezydencji, przy portalu królewskim, dwie klatki schodowe), a także z kolegiaty i Zamku Warszawskiego (ganek prowadzący do świątyni z prywatnych pokoi, dwie klatki schodowe). Jednak ani w Małopolsce, ani na Mazowszu nie udało się królowi w sposób tak jednoznaczny i organiczny odwołać się do toposu rezydencji połączonej ze świątynią-mauzoleum¹⁶.

W zamyśle fundatora kaplica była wotum za zwycięstwa nad Moskwą, którym patronował św. Kazimierz¹⁷, ale też mauzoleum Jagiellonów¹⁸, co dobitnie wyraża centralno-kopułowa architektura, stanowiąca oryginalną, barokową kontynuację schematu wprowadzonego przez Bartolomea Berrecciego w kaplicy Zygmuntowskiej. Antykizująca forma, a także motywy architektoniczne i plastyczne kaplicy św. Kazimierza miały, tak jak na Wawelu, podkreślić niezależność i autorytet oraz źródło uprzywilejowanej pozycji Wazów, powiązanej z legitymizacją dzierżonej przez nich władzy także przez jagiellońskie koneksje. Z rozmysłem z repertuaru starożytnych form w tym właśnie kontekście korzystał Zygmunt Stary, a przede wszystkim Habsburgowie, kreując się na spadkobierców idei Cesarstwa Rzymskiego¹⁹.

¹⁴ B.R. Vitkauskienė, *XVI–XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai...*, s. 113–114, 117–118.

¹⁵ Kaplicę mauzoleum rodu planował wznieść obok kaplicy Zygmuntowskiej Zygmunt III, ale budowę podjął dopiero Jan Kazimierz. Wzniesiono ją w latach 1664–1676.

¹⁶ Z najznakomitszych realizacji wskażmy rezydencje: Dioklecjana w Splicie, Konstantyna Wielkiego w Konstantynopolu, Karola Wielkiego w Akwizgranie, Karola V w Grenadzie i Filipa II w Escorialu; G. Worsley, *Inigo Jones and the European Classicist Tradition*, New Haven–London 2007, s. 166; P. Gryglewski, *De sacra antiquitate. Odwołanie do przeszłości w polskiej architekturze sakralnej XVI wieku*, Warszawa 2012, s. 173–175.

¹⁷ Stało się to już w czasach Zygmunta Starego; S. Maslauskaitė-Mažylienė, *op. cit.*, s. 25. Na marginesie warto przypomnieć, że choć kampanię rosyjską Zygmunt III podjął bez zgody sejmu, to zadbał o jej stosowne propagowanie, zwracając się m.in. do Stolicy Apostolskiej o szybszą kanonizację św. Ignacego, który miał być patronem wyprawy. Ukazywano ją przy tym jako nawracanie prawosławnych. Ponadto w katedrze wileńskiej zawieszono zdobyty podczas wojny „dzwon moskiewski”; J.A. Chrościcki, *op. cit.*, s. 70, 72; B.R. Vitkauskienė, *XVI–XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai...*, s. 114–115.

¹⁸ Król chciał, by do krypty pod kaplicą św. Kazimierza zostały przeniesione szczątki Jagiellonów spoczywających w podziemiach katedry, w tym Aleksandra i żon Zygmunta Augusta (Elżbiety Habsburżanki i Barbary Radziwiłłówny); A.J. Baranowski, *op. cit.*, s. 246.

¹⁹ I.R. Lavin, *Fischer von Erlach, Tiepolo and the Unity of Visual Arts*, w: *An Architectural Progress in the Renaissance and Baroque Sojourns in and out of Italy. Essays in Architectural History Presented*

Fakt ten w perspektywie prowadzonej polityki Zygmunta III, a później Władysława IV należy odnieść do kształtu architektonicznego i bogatej marmurowej dekoracji, a pierwotnie także srebrnego wystroju kaplicy św. Kazimierza.

Położenie kamienia węgielnego pod kaplicę (23 marca 1624 r.) zbiegło się z obradami sejmu i zgłoszonym przez króla projektem elekcji *vivente rege*, co można interpretować w kontekście pozyskiwania litewskiej szlachty dla idei elekcji królewskiego syna, nie tylko poprzez upamiętnienie świętego królewicza i zaakcentowanie powinowactwa Wazów z dynastią Jagiellonów, ale także wyeksponowanie ich militarnych zwycięstw, jako że wznoszona była jako wojenne wotum. Jednak malarskie przedstawienia polsko-litewskich wiktorii znalazły się w kaplicy św. Kazimierza dopiero z inicjatywy Władysława IV, choć oczywiście nie można wykluczyć, że plany takie miał już jego poprzednik, ale z powodu choroby nie zdołał ich zrealizować. Źródła nie podają niestety dokładnej tematyki i lokalizacji malowideł. Wiadomo, że wielkoformatowe obrazy wykonał na przełomie 1635 i 1636 r. Barłomiej Strobel i najpewniej były to wspomniane w kronice wileńskiego klasztoru karmelitanek bosych św. Józefa przedstawienia dziejów życia św. Kazimierza i św. Zygmunta, które znalazły się na ścianach bocznych²⁰. W innym, niezwykle ważnym dokumencie dotyczącym kaplicy św. Kazimierza, czyli w rozliczeniu wydanym Piotrowi Nonhardowi przez kancelarię podskarbiego wielkiego litewskiego Stefana Paca w 1631 r., podano informację o obrazach „aniołów ośmiu większych” oraz o wizerunku „zamku smoleńskiego”²¹. Nie można wykluczyć, że ten ostatni obraz był częścią galerii zwycięstw Jagiellonów i Wazów lub samych Wazów, którą tworzyły przedstawienia zdobytych miast, co wpisywało się w dynastyczno-propagandowe treści kaplicy św. Kazimierza. Byłoby to tym bardziej spójne, że przynajmniej niektórych z owych wiktorii, w tym dwukrotnego zdobywcy Smoleńska, dokonano – jak wierzono – pod patronatem świętego królewicza²².

---

to Hellmut Hager on his Sixty-Sixth Birthday, red. H.A. Millon, S. Scott Munshower, University Park (PA) 1992, s. 502–505; G. Worsley, *op. cit.*, s. 124–155, 166–173.

²⁰ Archiwum Karmelitanek Bosych w Krakowie na Wesołej, sygn. 255, [Anna Żaboklicka], Opisane początków fundacji wilińskiej [!] karmelitanek bosych pod tytułem Ś[w]. O[jca] N[aszego] Józefa R[oku] P[łańskiego] 1638. Dnia 18 Grudnia autorstwa s. Marii Magdaleny od Zbawiciela. Więcej na temat tego źródła wraz z omówieniem kaplicy św. Kazimierza i tamtejszego ołtarza fundacji Władysława IV, gdzie znalazły się figury św. Kazimierza i św. Zygmunta, zob. A.S. Czyż, *Kaplice św. Kazimierza i Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny przy katedrze wileńskiej oczami karmelitanek bosych – nierozpoznane źródło z 1638 roku*, „Saeculum Christianum” 24, 2017, s. 162–169.

²¹ P.J. Jamski, *Kaplica świętego Kazimierza w Wilnie i jej twórcy*, „Biuletyn Historii Sztuki” 68, 2006, nr 1, s. 41 (tu publikacja źródła z archiwum Pacowskiego z zasobów tzw. Berlinski, przechowywanego obecnie w Bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. BJ Ms. Slav. Fol. 3 wraz z obszernym artykułem).

²² Były to bitwy pod Orszą (1514) i Połockiem (1518), pokonanie wojsk cara Wasyla III (1519), zdobycie Smoleńska (1611) i Chocimia (1621); K. Moisan-Jabłońska, *Obrazowanie walki dobra*

Zwycięstwa były oczywiście wykorzystywane propagandowo przez Zygmunta III, ale szczególnie eksponował je Władysław IV, który bił monety, wydawał grafiki i zamawiał obrazy o tej tematyce²³. Podkreślić należy, że drugi z Wazów na tronie Rzeczypospolitej również miał ambicje dynastyczne i w swoich działaniach bardzo mocno podkreślał znaczenie ojca, szczerze wierząc, że jego syn o jakże wymownych imionach – Zygmunt Kazimierz – przejmie polsko-litewskie dziedzictwo.

Nieprzypadkowo więc Władysław IV w dekoracji kaplicy świętego królewicza wskazał na patrona Wielkiego Księstwa Litewskiego i na patrona pierwszego z Wazów na tronie Rzeczypospolitej – jednocześnie opiekunów jego syna. W ten sposób odpowiedział też na ówczesne – kontrreformacyjne – zainteresowanie hagiografią i kultem świętych żyjących w odległych czasach. Polecając pochówek swego serca w kaplicy św. Kazimierza, Władysław IV dopełnił też idei założenia mauzoleum Jagiellonów i Wazów, odwołując się do zwyczaju praktykowanego przez Habsburgów i Wittelsbachów, którzy serca monarchów składali odpowiednio w kościele przypałacowym (augustianów) w Wiedniu i w sanktuarium maryjnym w Alttötting²⁴. Pewną rolę odegrało też wezwanie katedry – św. św. Stanisława i Władysława, a więc przywołanie patrona pierwszego z Jagiellonów na tronie polskim.

Te wielowymiarowe treści kaplicy św. Kazimierza były czytelne nie tylko dla obywateli państwa polsko-litewskiego, którzy świętego Jagiellona darzyli ogromnym szacunkiem. Nie bez powodu wojska moskiewskie wkraczając do Wilna w sierpniu 1655 r., z zapałem zajęły się katedrą i zamkiem, niszcząc wszelkie przejawy militarnych zwycięstw monarchów Rzeczypospolitej, w tym także odniesionych nad państwem carów²⁵. Zniszczony zamek, sięgający genezą początków Wielkiego Księstwa Litewskiego, o który dbały kolejne pokolenia Jagiellonów, nie został odbudowany przez Jana Kazimierza, ostatniego Wazę na polsko-litewskim tronie, ani przez następnych władców, mimo że apelowały o to kolejne

---

ze złem, Kraków 2002, s. 295–297; P.J. Jamski, *op. cit.*, s. 36. Na marginesie dodajmy, że do zamku wawelskiego Tomasz Dolabella namalował obraz przedstawiający wzięcie do niewoli arcyksięcia austriackiego Maksymiliana (obraz przeniesiony później do Warszawy), a do warszawskiego – bitwę chocimską i przyjęcie cara Wasyla Szujskiego w 1611 r. W Pokoju Marmurowym, który powstał w latach 1640–1643 z inicjatywy Władysława IV, umieszczono prócz portretów Jagiellonów i Habsburgów, z którymi spokrewnieni byli Wazowie, sceny bitwy pod Chocimiem, traktat z Turcją z 1634 r., wojny moskiewskiej z 1610 r., hołd pruski z 1641 r. i kampanię smoleńską z lat 1632–1634; J.A. Chrościcki, *op. cit.*, s. 43, 48–49, 69.

²³ J.A. Chrościcki, *op. cit.*, s. 47, 74–77.

²⁴ J. Dorobisz, *Pobyty Władysława IV w Wilnie i w okolicach*, w: *Wilno i Kresy Północno-Wschodnie. Materiały II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14–17 IX 1994 r. w czterech tomach*, t. 1: *Historia i ludzkie losy*, red. E. Feliksiak, A. Mironowicz, Białystok 1996, s. 61–62; A.J. Baranowski, *op. cit.*, s. 142–143, 246.

²⁵ Zamek został przez wojska litewskie odbity dopiero w 1661 r. Samo miasto wyzwolono rok wcześniej.

Il. 2. Wnętrze kaplicy św. Kazimierza przy katedrze wileńskiej; fot. A.S. Czyż

pokolenia szlachty litewskiej²⁶. Inaczej stało się z królewską kaplicą, ale inicjatywa jej remontu i wykonania nowej malarsko-stiukowej dekoracji wyszła z kręgów kościelno-magnackich²⁷. Zrezygnowano wówczas całkowicie z dynastyczno-militarnej wymowy, ukazując jedynie sceny związane z przymiotami i cudami dokonanymi przez świętego królewicza (zob. il. 2).

Kaplica św. Kazimierza, być może najważniejsza inicjatywa artystyczna Zygmunta III, pełniła jeszcze jedną, niezbyt oczywistą funkcję. Stała się przeciwwagą dla zbyt mocnego zawłaszczenia kultu Jagiellona przez jezuitów i magnatów, przed jej erekcją dwór królewski nie podejmował bowiem w materialnym zakresie większych działań upamiętniających św. Kazimierza.

Najważniejszą świątynią Towarzystwa Jezusowego w Wilnie, postrzeganym jako centrum misyjne dla Wielkiego Księstwa Litewskiego i Inflant²⁸, był kościół

²⁶ Władze carskie w latach 1799–1805 pod pozorem porządkowania miasta zlikwidowały ostatecznie zamek wraz z murami obronnymi. W ten sposób starały się zatrzeć ślad po Wielkim Księstwie Litewskim; *The History and Collections of the Palace...*, s. 23–24; V. Dolinskas, *op. cit.*, s. 181.

²⁷ Prace prowadzono w niej od 1680 r., ale zasadniczą dekorację wykonali po 1692 r. Piotr Perti i Michelangelo Palloni, dzięki wsparciu biskupa smoleńskiego i prepozyta kaplicy Eustachego Kotowicza, biskupa żmudzkiego Kazimierza Paca i hetmana Kazimierza Jana Sapiehy. Udział Jana III Sobieskiego i Marii Kazimiery jest niepewny.

²⁸ W Wilnie Towarzystwo Jezusowe pojawiło się stosunkowo wcześniej, bo w 1569 r. z zadaniem powstrzymania reformacji. Już wkrótce w polu zainteresowań zakonników znalazły się misje wśród prawosławnych i propagowanie unii brzeskiej. Dla sprawnego ich prowadzenia w Wilnie

profesów pw. św. Kazimierza, usytuowany przy ratuszu, w obrębie *via regia*. Położenie kamienia węgielnego po jego budowę 12 maja 1604 r. jezuita połączyli z kanonizacją królewicza (4 marca) i ogłoszeniem unii brzeskiej, do której przyłączył się pobliski monastyr Świętej Trójcy, wzniesiony jako wotum hetmana Konstantego Ostrońskiego za zwycięstwo pod Orszą. W zamyśle zakonników świątynia była fundacją zbiorową, w której partycypowali przedstawiciele najważniejszych rodów magnackich Wielkiego Księstwa Litewskiego, m.in. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, Lew Sapieha, Jan Karol Chodkiewicz i Aleksander Gosiewski. Inwestycją interesował się oczywiście także król, który dwa razy (1609, 1612 r.), wraz z królową Konstancją i królewiczem Zygmuntem Władysławem, zwiedził plac budowy, a po 1614 r. wsparł ją finansowo²⁹. W 1643 r. pewne środki przekazał też kardynał Karol Ferdynand Waza, któremu chyba jednak nieco na wyrost jezuita nadali zaszczytny tytuł „fundatora”³⁰.

Zygmunt III niemal od początku swojego panowania patronował przedsięwzięciom zakonów związanych z odnową potrydencką, widząc w tym nie tylko religijną powinność, ale i możliwość autokracji. Choć stał się protektorem budowy kościoła jezuitów pw. św. św. Piotra i Pawła w Krakowie (1597 r.), a w 1611 r. ofiarował kilka gruntów dla kolegium w Smoleńsku, to jednak wobec inwestycji wileńskiej zachowywał dystans. Brak entuzjazmu wyraził także Władysław IV, kiedy 13–14 sierpnia 1636 r. podczas uroczystego czterdziestogodzinnego nabożeństwa związanego z przeniesieniem ciała świętego królewicza do nowo wzniesionej kaplicy, połączonego z procesyjnym obchodem miasta z relikwiami, pochód przeszedł przez bramy triumfalne wystawione przez różne bractwa i społeczności³¹, ale ostentacyjnie ominął kościół św. Kazimierza. Stało się to pomimo budowy

---

powołali do życia trzy ośrodki, skupione wokół świątyń, wyraźnie zaznaczając swoją obecność w przestrzeni miasta. Przy parafialnym, o gotyckiej metryce kościele św. Jana Chrzciciela, usytuowanym przy dawnym placu targowym, zorganizowano Akademię, kościół profesów św. Kazimierza znajdował się tuż obok ratusza, a nowicjat z kościołem św. Ignacego (1619–1647) położony był w zachodniej części Wilna, jako najdalej wysunięty od jego centrum. Budowle te stały przy ważnych traktach miejskich. Pierwszą i ostatnią ze wspomnianych świątyń ustawiono przy trakcie zachodnim, wychodzącym na *via regia*, a druga znalazła się bezpośrednio w obrębie ceremonialnej drogi, na skraju *civitas Ruthenica*; A.J. Baranowski, *op. cit.*, s. 194, 196–197, 210–246. O kulcie św. Kazimierza propagowanym przez jezuitów zob. S. Maslauskaitė-Mażylienė, *op. cit.*, s. 134–138, 203.

²⁹ J. Paszenda, *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, t. 4, Kraków 2010, s. 430.

³⁰ LVIA, f. 604, ap. 1, no 3512, k. 7b, gdzie znajduje się opis wizerunków w oratorium przy klasztorze św. Kazimierza, w tym „obraz wielki Karola Ferdynanda Xiążęcia Polskiego i Szwedzkiego, Biskupa Płockiego etc. Fundatora kościoła S^o. Kazimierza i domu professo S.I.A^o Domini MDC”. Kardynał zapewne przekazywał środki na utrzymanie klasztoru. Sama świątynia została konsekrowana jeszcze w 1635 r.

³¹ Bramy wystawiła m.in. społeczność Akademii przy kościele św. Jana Chrzciciela, Kazimierz Leon Sapieha przed swoim pałacem przy ul. Dominikańskiej, a Jerzy Karol Hlebowicz przed swą siedzibą przy ul. Niemieckiej, władze miejskie i dominikanie przy kościele Świętego Ducha.

Il. 3. Kościół św. Teresy w Wilnie, po 1633 r.;
fot. A.S. Czyż

przed świątynią bramy i witania procesji muzyką, a także logiki przemarszu. Przechodząc przez rynek, pochód szedł bowiem dalej w dół, obok kościoła jezuitów, kierując się ul. Wielką ku katedrze³².

Stąd mimo odwiedzin królewskich i finansowego wsparcia fundacji jezuitów w fasadzie kościoła św. Kazimierza nie pojawił się herb Wazów. Umieszczono go zaś w portalu świątyni karmelitów bosych przy Ostrej Bramie (zob. il. 3), którą od 1633 r. wznoszono z inicjatywy bliskiego współpracownika Władysława IV – Stefana Paca, ówczesnego podskarbiego litewskiego, późniejszego podkanclerzego. Fundator zdobył zainteresowanie króla, które przejawiało się nie tylko w kwestiach organizacyjnych, ale i w tych związanych z utrzymaniem klasztoru³³.

³² H. Samsonowicz, *Kaplica św. Kazimierza w Wilnie i uroczyste przeniesienie relikwii świętego w 1636 roku*, w: *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 340–342; A.J. Baranowski, *op. cit.*, s. 246; S. Maslauskaitė-Mażylienė, *op. cit.*, s. 229–231.

³³ Dzięki przychylności króla karmelici bosci ostatecznie pozyskali od prawosławnych mnichów brakujące miejsce pod świątynię. W późniejszym czasie Władysław IV przyczynił się do uzyskania pozwolenia na wyłom w murze miejskim, co zapewniło wygodniejszy i szybszy transport materiałów budowlanych. Pod budowę pozwolił też zając część ul. Ostrobramskiej. Władysław IV otaczał konwent wileński opieką także po śmierci Stefana Paca, wydając m.in. w 1646 r. przywilej na utrzymanie klasztoru z części dochodu z drewna spławianego Wilią, który potwierdził w 1652 r. Jan Kazimierz; więcej na ten temat zob. A.S. Czyż, *Fundacje artystyczne rodziny Paców: Stefana, Krzysztofa Zygmunta i Mikołaja Stefana*. „*Lilium bonae spei ab antiquitate consecratum*”, Warszawa 2016, s. 121–123.

Dla króla wsparcie okazane karmelitom bosym było niejako naturalne, wyrażało bowiem z tradycji opieki roztraczonej nad zgromadzeniem przez Habsburgów, do której odwoływał się, fundując w 1634 r., jako wotum za zwycięstwa nad Moskwą i Turcją, kościół pw. Michała Archanioła we Lwowie i inicjując w 1643 r. budowę świątyni warszawskiej³⁴. Nie można wykluczyć, że herb Wazów jest też pamiątką wizyty króla na placu budowy. Tak jak Cecylia Renata we wspomnienie św. Józefa – 19 marca 1639 r. „zwiedziła [również Pacowską – A.S.C.] świeżą fundację Panien Bosych w Wilnie”³⁵, tak mógł to też zrobić Władysław IV, tym bardziej że bywał w dobrach Stefana Paca³⁶.

Wazowski herb umieszczono w portalu ujętym dekoracją architektoniczną układającą się w łuk triumfalny. Zgadza się to z ogólną tendencją baroku, by z fasad świątyń czynić bramy triumfalne, ale jednocześnie w tym konkretnym przypadku nie bez znaczenia pozostawał fakt usytuowania budowli w wileńskiej przestrzeni ceremonialnej. Tu bowiem zaczynała się druga ceremonialna droga, która na rynku łączyła się z *via regia*. Herb Wazów należy przy tym odczytywać w kontekście Gozdawy, która znalazła się w zwieńczeniu elewacji frontowej. Była to bowiem ze strony Stefana Paca deklaracja politycznej wierności wobec dynastii, której on sam i jego ród zawdzięczał wyniesienie do grona elit Rzeczypospolitej.

Kształt świątyni karmelitów bosych, a przede wszystkim forma jej fasady, winna być również rozpatrywana w kontekście bezpośredniego sąsiedztwa (po obu stronach ul. Ostrobramskiej, nieco od niej odsunięte) murowanych cerkwi – prawosławnej Świętego Ducha oraz unickiej Świętej Trójcy, które tworzyły wraz z soborem metropolitalnym Przemyskiej Bogarodzicy wyraźne akcenty ideowe w *civitas Ruthenica*. Latynizacja tego obszaru rozpoczęła się jeszcze w XV w. od wzniesienia w sąsiedztwie soboru z inicjatywy Kazimierza Jagiellończyka kościoła bernardynów. Na kolejne fundacje przyszło czekać do przełomu XVI i XVII w., kiedy Lew Sapieha ufundował tuż obok klasztor bernardynek (1594 r.), a później przy rynku rozpoczęto prace przy wspomnianej świątyni jezuitów.

³⁴ Na marginesie dodajmy, że ukończenie świątyni warszawskiej po Potopie umożliwiło m.in. zainteresowanie Jana Kazimierza i Ludwiki Marii. Warto pamiętać, że jeszcze w latach 40. XVII w. ówczesny król Kazimierz czynił starania, aby zostać przyjętym do karmelitów bosych w Krakowie. Inspiracją była dla niego cioteczna siostra Maria Klara, księżniczka bawarska, która w 1635 r. wstąpiła do krakowskich karmelitanek bosych, przyjmując imię Teresa Maria od św. Józefa; R. Kalinowski, *Klasztory karmelitanek bosych w Polsce, na Litwie i w Rusi. Ich początek, rozwój i tułactwo w czasie rozruchów wojennych w XVII w. Rzecz osnuta na kronikach klasztornych*, t. 3: *Kraków. Klasztor św. Marcina, klasztor S. M. Teresy i S. Jana od Krzyża*, Kraków 1904, s. VI, 4, 42–45, 50, 54–55, 221–225; M. Brykowska, *Architektura karmelitów bosych w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1991, s. 6, 9, 17–18, 107; A.J. Baranowski, *op. cit.*, s. 252.

³⁵ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 2: 1637–1646, tłum. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 124.

³⁶ A.S. Czyż, *Fundacje artystyczne rodziny Paców...*, s. 31–32.

Kościół karmelitów bosych, zgromadzenia o misyjnym charakterze, był więc dopełnieniem procesu sięgającego XV w.

Biorąc pod uwagę nowożytną szatę cerkwi Świętego Ducha (przed 1624 – lata 40. XVII w.), która stawała się centrum prawosławia Wielkiego Księstwa Litewskiego, oraz wielkość cerkwi bazylianów – późnogotyckiej hali wzniesionej po 1514 r., można stwierdzić, że w tej części stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego doszło też do swoistej konkurencji na polu nie tylko religijnym, ale i architektonicznym. Pojawienie się okazałej świątyni karmelitów bosych, której forma wpisywała się w artystyczne inicjatywy Wazów i przy której czynni byli ci sami twórcy, co przy królewskich budowlach, w tym Konstanty Tencalla³⁷, zagroziło także dominacji jezuitów, którzy posiadali nie tylko pobliski kościół św. Kazimierza, ale również wspomnianą świątynię przy Akademii Wileńskiej (u zbiegu ulic Zamkowej i św. Jana).

Wydaje się, że kościół św. Teresy był jedyną budowlą wileńską, w której tak silnie uwidoczniło się oddziaływanie najlepszych architektonicznych fundacji Wazów. Niemniej należy zauważyć, że na pierwszą połowę XVII w. przypadł znaczny ruch budowlany w Wilnie, a jego oblicze było – tak jak w całej Rzeczypospolitej – różnorodne. Intensyfikacja prac obejmowała nie tylko świątynie chrześcijańskie³⁸, ale też wzniesienie dzięki przywilejom Władysława IV w centrum miasta synagogi (1633–1642)³⁹ czy też pałaców, z których do dziś zachowały się (choć mocno przebudowane) te należące do Gosiewskich (ul. Bakszta, przełom pierwszej i drugiej ćwierci XVII w.), Paców (ul. św. Jana, 1628–1633), Sanguszków (lata 30. XVII w., późniejszy klasztor misjonarzy), Kostrowickich (ul. Subocz, przed 1642 r.) czy Janusza Radziwiłła (przed 1653 r.).

Otwarta pozostaje kwestia udziału Wazów w rozbudowie klasztoru dominikanów i ewentualnej przebudowie kościoła Świętego Ducha, o gotyckiej metryce, sięgającej czasów Witolda i Aleksandra⁴⁰. W zrujnowanym dziś klasztorze zachowały się uszakowe portale, skromne, bo wyprowadzone w tynku (lata 20.–40. XVII w.) oraz fragmenty niderlandyzujących, mocno zapóźnionych w formie fresków⁴¹.

³⁷ Więcej na ten temat zob. *ibidem*, s. 124–125.

³⁸ Wspomniano o cerkwi Świętego Ducha, ale warto także przywołać zbory luteranski i kalwiński, a także kościoły bernardynek (1594–1625) fundacji Lwa Sapiehy i karmelitów trzewickowych (1620–1631) fundacji Wojciech Chłudzińskiego, a ponadto kościół św. Ignacego.

³⁹ Przebudowywana około połowy XVIII w., zniszczona w 1944 r. i rozebrana w latach 1955–1957; *Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, t. 2, red. A. Jankevičienė, Vilnius 1994, s. 158; T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016, s. 531, 533.

⁴⁰ Świątynię w tym miejscu fundował w 1408 r. Witold. Budowla została znacznie powiększona lub wzniesiona od nowa przez Aleksandra i przekazana dominikanom, obecnym w Wilnie od 1321 r. Kościół zniszczono podczas okupacji moskiewskiej, dlatego w latach 1679–1688 wystawiono nowy, z kopułą ukończoną w 1727 r.

⁴¹ Za możliwość zapoznania się z dokumentacją dziękuję dr. inż. Wojciechowi Wólkowskiemu z Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej.

Il. 4. Portal świątyni i klasztoru dominikanów w Wilnie, po 1748 r.; fot. A.S. Czyż

Niemniej o wkładzie Wazów w inwestycje podejmowane w pierwszej połowie XVII w. przez wileńskich dominikanów i pamięci o nich świadczy portal w łączniku pomiędzy klasztorem i świątynią, stanowiący główne wejście do obu gmachów (zob. il. 4). Wzniesiono go po 1748 r., dekorując herbem dominikanów, powyżej którego w rokokowym kartuszu umieszczono pięciopolowy herb Rzeczypospolitej z polem sercowym, w której widnieje wazowski Snopek.

Do innej kategorii inwestycji należą działania podjęte przez Władysława IV związane z podniesieniem poziomu obronności Wilna w obliczu wzrastającego zagrożenia ze strony Moskwy. W 1648 r. inżynier wojskowy Fryderyk Getkant, pozostający na żołdzie koronnego korpusu artylerii, sporządził projekt opasania Wilna okopami o narysie bastionowym, które obecnie są praktycznie niewidoczne w układzie miasta⁴². Docelowo miały one ująć nie tylko Wilno, ale także rozrastające się od XVI w. przedmieścia, w tym te położone za Wilią i Wilejką. Na podstawie

⁴² Nie zachował się sam projekt, ale rysunek Getkanta (postrzegany jako inwentaryzacyjny), ukazujący mury obronne Wilna po ich wzmocnieniu w czasach Stefana Batorego; E. Małachowicz, *Wilno. Dzieje, architektura, cmentarze*, Warszawa 1996, s. 100–104; B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, wyd. 2 popr. i uzup., Toruń 2018, s. 230–231.

mapy Wilna autorstwa Georga Maxa von Fürstenhoffa wynika, że ostatecznie sięgnęły one zaledwie około jednej czwartej tak zarysowanego terenu⁴³.

* * *

Rządy trzech przedstawicieli Wazów na tronie Rzeczypospolitej nie były czasem jednolitym ani pod względem politycznym, ani artystycznym. Niemniej daje się zauważyć pewien wspólny rys podejmowanych w Wilnie działań na niwie artystycznej przez Zygmunta III i Władysława IV, w przeciwieństwie do rządów Jana Kazimierza, które nieprzypadkowo określono od jego inicjałów jako *initium calamitatis regni*.

Wazowie rozumieali wagę inwestycji artystycznych i ich propagandową siłę. Zygmunt III wyznaczył ramy zainteresowania stolicą Wielkiego Księstwa Litewskiego, idąc za przykładem ostatnich Jagiellonów, a Władysław IV okazał się zręcznym kontynuatorem poczynań ojca w tym zakresie. To za ich rządów renesansowe Wilno przekształciło się w miasto o barokowym charakterze, a biorąc pod uwagę teatralne i muzyczne upodobania Wazów, w tym operową pasję Władysława IV czy też opiekę nad Maciejem Kazimierzem Sarbiewskim i Akademią Wileńską – także barokowej kultury i nauki. Niestety dramatyczne wydarzenia związane z panowaniem Jana Kazimierza nie sprzyjały zachowaniu dziedzictwa Wazów i podejmowaniu działań artystycznych. Był to też czas, kiedy politycznym centrum ostatecznie stała się Warszawa. To właśnie inwestycje na Mazowszu bardziej niż na Litwie zajmowały Jana Kazimierza. Warto bowiem podkreślić, że zainteresowanie Zygmunta III i Władysława IV Wilnem było ostatnim elementem spójnej polityki artystycznej władców Rzeczypospolitej, zakładającej przemyślaną troskę o stolicę państwa: Kraków i Wilno. Po wojnach początku drugiej połowy XVII w., które stały się dla miasta nad Wilią tragiczną cezurą, traciło ono swoje znaczenie, a kolejni władcy nie podejmowali w nim żadnych kluczowych inwestycji. Marginalizację przypieczętowały rozbiory, kiedy Wilno stało się prowincjonalną stolicą na dalekich, zachodnich rubieżach państwa rosyjskiego.

⁴³ Okopy usypano od strony południowej, docierając do koryta Wilejki, przed Popławami. W obrębie okopów znalazł się też obszar za Ostrą Bramą oraz przedmieście Subocz. Po drugiej stronie Wilejki, na wysokości Góry Bekieszowej, zorganizowano redutę. Druga, krótsza linia okopów znalazła się na terenie Pohulanki, pomiędzy traktem do Grodna a Wilią oraz spichrzami i ogrodami na skraju Łukiszek. Ponadto na Śnipiszkach, tuż przy moście (obszar dziewiętnastowiecznego pałacu Raduszkiewiczów) zorganizowano bastionową redutę. Warto podkreślić, że działania podjęte w Wilnie, choć ostatecznie nie uchroniły go przed okupacją moskiewską, wpisywały się w militarne inicjatywy Władysława IV podejmowane w innych miastach królewskich, w tym Krakowie oraz we Lwowie, gdzie fortyfikacje bastionowe projektował także Getkant.

Streszczenie

Aktywność dynastii Wazów na niwie artystycznej od dawna interesuje badaczy sztuki nowożytnej w Rzeczypospolitej. Jednak o ile inwestycje artystyczne Zygmunta III i jego synów w najważniejszych centrach politycznych Korony (Kraków, Warszawa) są dość dobrze rozpoznane, o tyle w odniesieniu do stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego nie były dotąd szerzej rozpatrywane, poza fundacją kaplicy św. Kazimierza przy tamtejszej katedrze. Przeszkodą jest niewątpliwie słabo zachowana tkanka zabytkowa, ale także skąpość źródeł pisanych.

Jednak Wilno – druga stolica państwa, w sposób szczególny związana z Jagiellonami – zajmowała w aktywności Wazów miejsce wyjątkowe, o czym świadczy wymownie wspomniana kaplica św. Kazimierza. Prestiż koligacji z Jagiellonami oraz waga propagandowa owych związków nie mogła pozostać obojętna ani dla Zygmunta III, ani dla jego następców. Podejmowane w Wilnie działania artystyczne Wazów wiązały się więc z ich eksponowaniem poprzez m.in. rozbudowę zamku czy też wsparcie okazywane choćby dominikanom. Wazowie chętnie też uczestniczyli w dziełach podejmowanych przez ich najbliższych współpracowników, czego wymownym przykładem jest kościół św. Teresy karmelitów bosych, ufundowany przez Stefana Paca.

On the Vasas' Building Investments in Vilnius Summary

The artistic activity of the Vasa House has long interested researchers of modern art in the Polish-Lithuanian Commonwealth. However, while the artistic investments of Sigismund III and his sons in the most important political centres of the Crown (Kraków, Warsaw) are relatively well known, those undertaken in the capital of the Grand Duchy of Lithuania have not been discussed more broadly, except for the foundation of St Casimir Chapel at the Vilnius cathedral. The main obstacle is undoubtedly the poorly preserved historical fabric, but also the scarcity of written sources.

However, Vilnius – the second capital of the state, in a unique way associated with the Jagiellonian dynasty, had a special place in the activities of the Vasa House, as evidenced by St Casimir Chapel mentioned above. The prestige of connections with the Jagiellonians and the propaganda importance of these relationships could not remain indifferent to both Sigismund III and his successors. The Vasas' artistic foundations undertaken in Vilnius were therefore meant to expose this affinity through, among other things, the expansion of the castle or support for the Dominicans. The Vasas were also eager to participate in the works undertaken by their closest associates, an eloquent example of which is St Teresa Church belonging to the Discalced Carmelites, funded by Stefan Pac.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Karmelitanek Bosych w Krakowie na Wesołej, sygn. 255.
Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA), f. 604, ap. 1, no 3512.

Źródła drukowane

Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju, cz. 3: *Streszczenie aktów kapituły wileńskiej*, oprac. J. Kurczewski, Wilno 1913.
Radziwiłł A.S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 2: 1637–1646, tłum. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980.

Opracowania

- Baranowski A.J., *Między Rzymem a Wilnem. Magnackie fundacje sakralne w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach kontrreformacji na tle polityki dynastycznej w Europie Środkowej*, Warszawa 2006.
- Brykowska M., *Architektura karmelitów bosych w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1991.
- Chrościcki J.A., *Sztuka i polityka. Funkcje propagandy sztuki w epoce Wazów 1587–1668*, Warszawa 1983.
- Czyż A.S., *Fundacje artystyczne rodziny Paców: Stefana, Krzysztofa Zygmunta i Mikołaja Stefana. „Lilium bonae spei ab antiquitate consecratum”*, Warszawa 2016.
- Czyż A.S., *Kaplice św. Kazimierza i Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny przy katedrze wileńskiej oczami karmelitanek bosych – nierozpoznane źródło z 1638 roku*, „Saeculum Christianum” 24, 2017, s. 162–169.
- Dolinskas V., *Rezydencje monarsze w stołecznym Wilnie oraz w innych miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Władza i architektura. Rezydencje monarchów i siedziby władz państwowych w Europie – formy i funkcje (XV–XXI w.). Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej PRE w Zamku Królewskim w Warszawie, 9–11 kwietnia 2014*, red. A. Czarniecka, P. Deles, A. Sołtys, Warszawa 2016, s. 171–182.
- Dybaś B., *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, wyd. 2 popr. i uzup., Toruń 2018.
- Gieysztor A., *Władza: symbole i rytuały*, red. P. Mrozowski, P. Tyszka, P. Węcowski, Warszawa 2016.
- Gryglewski P., *De sacra antiquitate. Odwołanie do przeszłości w polskiej architekturze sakralnej XVI wieku*, Warszawa 2012.
- The History and Collections of the Palace of the Grand Dukes of Lithuania*, red. D. Avižinis, V. Dolinskas, E. Striškienė, Vilnius 2010.
- Jamski P.J., *Kaplica świętego Kazimierza w Wilnie i jej twórcy*, „Biuletyn Historii Sztuki” 68, 2006, nr 1, s. 19–44.
- Kalinowski R., *Klasztory karmelitanek bosych w Polsce, na Litwie i Rusi. Ich początek, rozwój i tułactwo w czasie rozruchów wojennych w XVII w. Rzecz osnuta na kronikach klasztornych*, t. 3: *Kraków. Klasztor św. Marcina, klasztor S. M. Teresy i S. Jana od Krzyża*, Kraków 1904.
- Kempa T., *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016.
- Kozakiewiczówna H., *Z działalności budowlanej Zygmunta Augusta (kościół św. Anny – św. Barbary na dolnym zamku wileńskim)*, „Biuletyn Historii Sztuki” 30, 1968, nr 4, s. 436–444.
- Kunkel R., *Renesansowa katedra płocka i jej twórca Bernardinus de Gianotis*, „Biuletyn Historii Sztuki” 49, 1987, nr 3/4, s. 227–250.
- Lavin I.R., *Fischer von Erlach, Tiepolo and the Unity of Visual Arts*, w: *An Architectural Progress in the Renaissance and Baroque Sojourns in and out of Italy. Essays in Architectural History Presented to Hellmut Hager on his Sixty-Sixth Birthday*, red. H.A. Millon, S. Scott Munshower, University Park (PA) 1992, s. 496–526.
- Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, t. 2, red. A. Jankevičienė, Vilnius 1994.
- Małachowicz E., *Wilno. Dzieje, architektura, cmentarze*, Warszawa 1996.
- Maroszek J., *Ulice Wilna w XIV–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 47, 1999, nr 1–2, s. 163–186.
- Maslauskaitė-Mažylienė S., *Dzieje wizerunku św. Kazimierza od XVI do XVIII wieku. Między ikonografią a tekstem*, tłum. K. Korzeniewska, Vilnius 2013.
- Moisan-Jabłońska K., *Obrazowanie walki dobra ze złem*, Kraków 2002.
- Paknys M., *Akmentašiai Vilniuje iki XVII a. vidurio*, „Dailė LDK miestuose: poreikiai ir užsakymai” 2, 2006, s. 30–45.

- Paknys M., *Paslaptingojo Antakalnio riterio antkapis*, „Naujasis Židiny-Aidai” 15, 2005, nr 5, s. 173–179.
- Paszenda J., *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, t. 4, Kraków 2010.
- Samsonowicz H., *Kaplica św. Kazimierza w Wilnie i uroczyste przeniesienie relikwii świętego w 1636 roku*, w: *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 335–347.
- Vilniaus miesto planai*, red. B.R. Vitkauskienė, Vilnius 2016.
- Vitkauskienė B.R., *Karaliaus Zigmanto Vazos užsakymai Vilniaus Žemutinėje pilyje*, „Dailės istorijos studijos. Kultūros, filosofijos ir meno institutas” 2, 2006, s. 46–68.
- Vitkauskienė B.R., *Šv. Kazimiero koplyčios fundacija, statybos ir dekoravimas XVII a. šaltinių duomenimis*, w: *Šventasis Kazimieras istorijos vyksme. Įvaizdis ir refleksija*, red. P. Subačius, Vilnius 2006, s. 31–56.
- Vitkauskienė B.R., *XVI–XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai. Istoriniai šaltiniai*, w: *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje. 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos*, red. R. Ragauskienė, Vilnius 2006, s. 72–128.
- Wardzyński M., *Analiza materiałowa zabytków małej architektury i rzeźby kamiennej z XVI i początku XVII wieku w Wilnie i w Nieświeżu*, w: *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 6, red. A. Betlej, P. Krasny, współpr. J. Wolańska, M. Biernat, Kraków 2006, s. 187–223.
- Worsley G., *Inigo Jones and the European Classicist Tradition*, New Haven–London 2007.
- Zujienė G., *Ceremoniał ingresu biskupów wileńskich w XVII–XVIII wieku*, tłum. B. Dwilewicz, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka” 13, 2006, nr 1, s. 59–77.

Anna Sylwia Czyż – prof. Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, dr hab., pracuje w Instytucie Historii Sztuki UKSW. Zajmuje się przede wszystkim sztuką Wielkiego Księstwa Litewskiego w kontekście fundacji artystycznych i treści ideowych, a także dokumentacją polskiego dziedzictwa na Ukrainie i w USA. E-mail: aniaczyz@poczta.onet.pl